

UOT-811.11-112

Səhifə: 188-191

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.188>

Kəmalə Əzizova
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ REALİ TIPLİ KULİNARIYA TERMINLƏRİ VƏ ONLARIN LÜĞƏTLƏRDƏ ƏKSI

XÜLASƏ

Müxtəlif sistemli dillərdəki kulinariya terminləri aid olduqları xalqın adət-ənənəsinin, kulturologiyasının əksi olduğu üçün həm də realilər kimi çıxış edir. Ekzotik sözlər olan realilər bir çox digər leksik vahidlər kimi digər dillərə tərcümə olunmur, mənbə dildə olduğu kimi işlədilir. Əslində hər bir xalqın yaratdığı yemək-içmək adları digər dil üçün realidir. Elə dili də özünəməxsus edən lüğət tərkibindəki bu tip leksik vahidlərin varlığıdır. Mütəxəssislərin diqqətini realilər daima cəlb etmişdir. Realilər digər xalqın dilinə keçdikdə o dildə ya müvəqqəti, ya da həmişəlik vətəndaşlıq hüququ qazanır. Azərbaycan milli mətbəxinin yemək adları ingilis dilində izah yolu ilə verilir və yaxud transliterasiya edilir.

Açar sözlər: kulinariya, lüğət, Azərbaycan, ingilis, dil.

Giriş: Kulinariya terminlərinin funksiyasını müxtəlif dövrlərdə qida anlayışlarının mahiyyətini əks etdirən “realilər” təşkil edir. Əslində hər bir xalqın yaratdığı yemək-içmək adları digər dil üçün realidir. Azərbaycan milli mətbəxinin yemək adları ingilis dilində izah yolu ilə verilir və yaxud transliterasiya edilir. Transliterasiya ilə verilən kulinariya terminlərinin də izahı ingilis dilində təqdim olunur. Lüğətlərdə izahla verilən kulinariya terminləri həm də reali səciyyəsi daşıyır. Onların ingilis dilində qarşılığı olmadığından lüğətlərdə izahının verilməsi mütləqdir. Məsələn, “*motal (sheep`sskin for keeping cheese); qovurğa (fried/roasted wheat); xaş – khash (a dish cooked from the hoofs (hooves) of the cattle and usually eaten early in the morning); kəlləpaça – kallapatcha (soup prepared from ram`s/lamb`s/sheep`s head and feet, and some what like mock-turtl soup); kətə – 1) flat pie with greens; 2) cakes, sweet pie; piti – a kind of eastern dish (like a pea-soup with meat); bozbaş (an Azerbaijani dish made of chopped meat, pea, potatoes mixed with some spices); bəkməz (bakmaz (boiled down juice of grapes, vulberry etc.); düşbərə – dushbara(Azerbaijani dumplings); qovurma – (roast, roast meat); lüləkabab – lulakabab (a kind of Azerbaijani dish; meat chopped and formed into a tube shape and roasted on a spit); firni-firni (starchy jelly of milk and rice flour); nabat (fruit-drop, sugar candy); şəkər alıxara – albuxara (a special sort of dried plum); badımcan dolması – stuffed aubergine (usually with forcemeat); dolma (an azerbaijani dish cooked by wrapping round forcemeat mixed with rice in vine leaves or cabbage); yarpaq dolması (force meat mixed with rice and wrapped round in vine leaves); kələm dolması (cabbage dolma(minced meat with rice wrapped in cabbage leaves); qatıq (sourclotted milk; caucasian milk); qoğlu-moğlu) – gogol mogol(raw eggs and sugar beaten up together); qurut-dried caucasian milk in the form of balls and used as a season relish; lavaş-lavash (bread baked of the thinly rolled dough); sac – iron disk for baking bread; şanı-one of the grape sorts in Absheron(in Azerbaijan)” [1] və s.*

Oksford lüğətində də ingilis dili üçün realilər sayılan bəzi kulinariya terminləri yer almışdır. Onlardan bəzilərinə nəzər yetirək: *kebab*-small pieces of meat cooked on a metal stick; *yoghurt* – slightly sour thick liquid food made from fermented milk. Lakin lüğətdə verilmiş bu kulinariya terminlərinin türkmənşəli olması haqqında heç bir qeyd verilməyib [7].

Linqvokulturoloji realilər millətin şüurunun, dünyagörüşünü əks etdirir. Azərbaycan və ingilis dillərindəki realilərin müqayisəli qarşılaşdırılmasında iki xalqın mədəniyyəti, adət-ənənəsi, davranış qaydaları, əxlaq normaları, iki ölkənin tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, dövlət quruluşu, ictimai və

siyasi vəziyyəti də qarşılaşdırılır. Bu zaman bir daha aydın şəkildə müşahidə etmək olur ki, xarici faktorlar və xalqın mədəniyyətində baş verən dəyişmələr dilə təsir göstərir.

Azərbaycan və ingilis dillərindəki realilər arasında ümumi əlamətlər mövcud olduğu kimi hər iki dildəki linqvokulturoloji realilərdə fərqli xüsusiyyətlər də görünür. Bu da təbiidir. Çünki Azərbaycan və ingilis xalqları din, dil, mədəniyyət baxımından fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Lakin bununla belə, linqvokulturoloji ünsürlərin ümumi əlamətləri daha çox üstünlük təşkil edir.

Realilər dildə ya müvəqqəti, ya da həmişəlik vətəndaşlıq hüququ qazanır. Realilər alınma kimi keçdiyi dili zənginləşdirir, daxil olduğu dildə yazılış və deyiliş qaydası olduğu kimi qalır və ya transliterasiya üsulu ilə verilir.

Realilərin başqa dildə qarşılıqları olmur. Realilər hər bir dildə mövcud olur. Elə dili də özünəməxsus edən lüğət tərkibindəki bu tip leksik vahidlərin varlığıdır. Mütəxəssislərin diqqətini realilər daima cəlb etmişdir. Realilər digər xalqın dilinə keçdikdə o dildə ya müvəqqəti, ya da həmişəlik vətəndaşlıq hüququ qazanır. *“Bu və ya digər dildə milli koloritlə bağlı olan, bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı çətinlik törədən söz və söz birləşmələri dilçilikdə reali hesab olunur. Realilər sırf milli xarakterli, məişətlə bağlı əşyaların, anlayışların, mücərrəd varlıqların adlarını əks etdirir. Bu qəbildən olan sözlər, əslində ekvivalentsiz leksik vahidlərdir”* [4, s. 43].

Terminlər müəyyən xüsusiyyətlərinə görə realilərə bənzəyirlər. Terminlər, o cümlədən realilər digər dilə tərcümə olunmur. Bu xüsusiyyətləri reali ilə termini bir-birinə yaxınlaşdırsa da, üslub baxımından fərqlənirlər. Realilər əsasən bədii və publisistik üslublarda, terminlər isə elmi üslubda işlənir. Bəzən elə leksik vahidlər olur ki, onlar həm realilərin, həm də terminlərin tərkibinə daxil olurlar. Məsələn, kulinariya terminlərini buna nümunə göstərmək mümkündür. Dilə yeni daxil olan terminlərin böyük qisminin qarşılığı tapılır. Lakin realilərin başqa dildə heç bir qarşılığı yoxdur.

İncili ingilis dilinə tərcümə edən alim hədəf dillə mənbə dil arasında meydana çıxan mədəniyyət fərqlərinin tərcümədə törətdiyi çətinliklər barəsində tədqiqat işləri aparmışdır. O, belə sözləri *“cultural words”* (mədəniyyət sözləri), *“cultural specific words”* (xüsusi mədəniyyət sözləri) adlandırmışdır. *O mətnin məzmununun oxucuya aydın və düzgün çatdırılması məqsədi ilə bu sözlərin mənbə dilin mədəniyyətində mövcud olan və ya ona yaxın olan sözlərlə əvəzlənməsinin, ona uyğunlaşdırılmasının tərəfdarı idi* [6, s. 25]. Bütün bunları nəzərə aldıqda *“Dilxarici, ekstralingvistik materialları dilin öyrənilməsinə, mənimsənilməsinə cəlb etmədən dil vahidlərinin məna çalarlarını dil və nitq vahidlərinin funksiyalarını real şəkildə həmin dilin daşıyıcılarının qavradığı tutum və həcmdə mənimsəmək olmaz”* fikrini əsaslı və inandırıcı hesab etmək lazım gəlir [3, s. 4].

Azərbaycan dilində elə kulinariya terminləri var ki, onlar sırf xalqın milli adət-ənənəsi, etnik-kulturoloji həyat tərzilə bağlıdır. Bu kimi kulinariya terminləri mütləq şəkildə ingilis dilində geniş izahatla təqdim olunmalıdır. Məsələn, *şəkərbura, paxlava, qoğal, səməni halvası və s.* şirniyyatlar Novruz bayramında bişirilir. Bu şirniyyat növlərinin hər birinin özünəməxsus hazırlanma tarixçəsi, semantik mənası, daşdığı miflik izahı var. Qədim azərbaycanlıların təfəkküründə, dünyagörüşündə bu şirniyyat növlərinin hər biri bir səma cismini əks etdirmiş və semantik mənası olmuşdur. Şəkərbura – günəşin, paxlava – ulduzların, qoğal – ayın rəmzidir. Bütün bunlar qədimdə insanların ay, günəş, ulduzlar kimi miflərə inancının olduğunu göstərir. Yazın gəlişinin rəmzini əks etdirir. Novruz bayramı adətlərinin tərkib hissəsi olan şəkərbura, paxlava, qoğal ingilis dilində linqvokulturoloji realilər kimi çıxış edir. *“Azərbaycanca-ingiliscə lüğət”*də *“şəkərbura”* leksik vahidinin transliterasiyası belə verilməmiş, sadəcə mənası bu şəkildə izah edilmişdir: *“Azerbaijan national cake”*. *Paxlava* – realisi isə lüğətdə *“paxlava”* şəklində transliterasiya olunmuşdur. Mənası isə bu şəkildə izah edilmişdir: *“A kind of Eastern cake with nuts or almonds”* [1, s. 630]. Adətlərlə bağlı başqa bir kulinariya realisi olan *“qoğal”* da lüğətdə transliterasiya şəklində verilməmiş, yalnız izah edilmişdir. *“Flat cake`s cookie”* [1, s. 512]. X.Heydərovanın fikrincə, izahlı lüğətlə müqayisədə ikidilli lüğətlərdə daha çox terminlər əks olunmuşdur. *“Söz terminlər bütün digər başlıqlar kimi qrammatik xarakteristika almış, aid olduğu elmi sahə göstərilmişdir. Ən əsası isə, bu lüğətin gözəl xüsusiyyətlərindən biri hər bir terminin rus və ya ingilis qarşılığının qısa bir izahla təchiz edilməsidir. Tərcümə lüğətlərində izahın verilməsi vacib şərt olmadığından, bu lüğətdə oxucunun terminləri anlama bilməsini asanlaşdırmaq məqsədinin güdülməsi alqışa layiqdir”* [2, s. 140].

İkidilli lüğətlərdə yer almış bir sıra kulinariya termini var ki, onların sözlükdə izahatı verilmir. Yalnız tərcüməsi təqdim olunur. Məsələn, *oxlov* (rolling-pin); *aş* (pilau, pilaw, plaff); *ayran* (butter milk); *əriştə* (noodle soup); *fətir* (flat bread); *təndir* (oven made of clay in a hole in the earth); *xurcun* (carpet bag); *güləb* (rose water) və s.

Kulinariya terminləri dil oyunu nəticəsində idiomatik ifadə kimi də yarana bilər. Məsələn, səhər menyusunda tost üçün *toast of the town* – “cəmiyyətdə məşhur insan” mənası qızardılmış çörəyə keçir və ona uyğun obraz yaradır. Eyni zamanda, obrazlılıq ifadədən çıxarılır və *toast* sözünün ilkin, birbaşa mənasına qayıdır. Dil oyununun bu texnikasının işləməsi üçün alıcının müvafiq mədəni səviyyəsi olmalıdır. Tez-tez dildə yeni semantik əlaqələrin yaradıldığı leksik oyuna rast gəlinir. Yeməyin imicinin yaradılması, yeməyi müəyyən əhali qrupuna və ya sosial təbəqəyə aid edən linqvistik nominasiyadan istifadə edərək baş verir. Belə referentlər ziyarətçilərin şüurunda uyğun obrazlar yaradır. Gəlin bəzi nümunələrə nəzər salaq.

Vegan billionaire – buxarda bişmiş tərəvəzlərdən hazırlanmış sağlam, vegetarian yeməyi. Yeməyin adı müştərinin vəziyyətinə işarə edir.

Builders breakfast – ağır fiziki əməklə məşğul olan və çox gücə və enerjiyə ehtiyacı olanlar üçün açıq-aydın bir protein səhər yeməyini təmsil edir.

Farmers plate – fermanı xatırladan ad bu və ya digər dərəcədə istehlakçını bu yeməyin hazırlanmasında istifadə olunan bütün məhsulların ekoloji və təzə olduğuna inanmağa vadar edir. Yemək adları tez-tez istehlakçıda xoş assosiasiyalara səbəb olan obyekt və hadisələrlə əlaqələndirilir.

Yemək adları leksik səviyyədə ahəngdar ifadələrlə səslənir: *Go Bananas* – banan və şokoladlı desert, *Oreo's go nuts* – Oreo peçenye və fıstıq yağı ehtiva edən bir desert. Yemək adları abreviatur formasında da verilə bilər. Bir halda, abreviatur müəyyən bir yemək üçün xüsusi olaraq onun tərkib hissələrinə əsaslanaraq yaradılmış və müvafiq olaraq deşifrə edilmişdir: *BEC* – *Beacon, Egg, Cheddar, BLT* – *Beacon Lettuce Tomato*, ümumilikdə, belə adlarda dil oyunu yoxdur. Bununla birlikdə, bəzən yeməklərin adlandırılmasında abreviaturadan istifadə edərək, fonetik səviyyədə bir dil oyununun həyata keçirilməsini görə bilərsiniz, məsələn, *OMG chicken wrap*, burada qəbul edilmiş “*OMG*” – “*Oh My God*” dan yaranır. “*Oh My Garlic*” adı yeməyin tərkibində sarımsaq olduğunu bildirir. Ən maraqlısı fonetika və söz yaradıcılığının astanasında olan dil oyununun hallarıdır, məsələn, belə faktiki təsadüfi birləşmələr: *Vincent man Gogh* (adında hərfin əvəzlənməsi ilə rəssamın adından istifadə edilərək *manqo deserti* və müvafiq olaraq [v] səsi [m] ilə ikinci hissə “manqo” sözünə bənzəyir); *Ham so eggsated* (bu adda “egg” sözü “excited” sözünün birinci hissəsini əvəz edir, sözün fonetik qabığını qoruyur) və s. Uşaq menyusu çərçivəsində biz kreativ adların ayrı bir növü ilə qarşılaşa bilərik. Çox vaxt onlarda dil oyunu yeməyin xarici xüsusiyyətlərinə əsaslanır, çünki uşaqlar sözlərin assosiativ potensialını tam dərk edə bilmirlər. Bir misal verək. Bununla yanaşı, bayramların adını daşıyan və bayram münasibətilə hazırlanan yeməklər də var: Milad – ənənəvi olaraq Milad bayramının son günü verilir, *Christmas turkey*; Pasxa – *Easter cake, Pesach brownies*; Ad günü – *Birthday cake, Birthday Pasta*; Halloween. Bir şəxsin adı ilə yaranan yemək adlarında həmin yeməyin yaradıcısının adı əks olunur. Məsələn, *Caesar salad* – salat öz ixtiraçısı – İtalyan əsilli amerikalı aşpaz Sezar Kardininin şərəfinə adlandırılmışdır. Yemək nominasiyaları da müəyyən bir məşhur şəxsə hörmət aktını təmsil edə bilər: *The Arthur, Elvis cocktail*.

Deməli, “*Qida xalqın məişətinin və maddi mədəniyyətinin ən vacib şərtlərindən olub, onun tarixini, adət-ənənəsini, həyat tərzini dərk etməkdə çox mühüm bir mənbədir*” [5, s. 8]. Hər bir xalqın etnoqrafiyası süfrə mədəniyyətində yaşayır.

Nəticə: Kulinariya realitələrinə – yemək, içki və meyvə-tərəvəz adlarını, o cümlədən mətbəx əşyalarının adı da daxildir. Bu faktlar göstərir ki, Azərbaycan kulinariyası nəinki müasir dövrdə zəngin olmuşdur, o cümlədən orta əsrlərdə də Azərbaycan mətbəxi öz zənginliyi ilə seçilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət / Red. E.İ.Hacıyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 896 s.
2. Heydərova, X. Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi / X. Heydərova. – Bakı: Avropa, – 2009. – 205 s.
3. Hüseynova, R. İngilis və Azərbaycan dillərində realı və fon sözləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2003. – 140 s.
4. Quliyeva A. İngiliszimlər və tərcümə /A.Quliyeva.– Bakı: Nurlan, – 2008. – 92 s. 69
5. Məmmədova, S. Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası / S.Məmmədova. – Bakı: Nurlan, – 2004.
6. Eugene, A. Nida. Toward a Science of Translating / A.Nida. Eugene. – USA: WEST” Leiden, – 1964. – 214 p.
7. Oxford Learners`s pocket. Dictionary. New edition / – London: Oxford University Press, – 1999. – 490 p.

Kamala Azizova

Real culinary terms in Azerbaijani and English and their opposites in dictionaries

Summary

Culinary terms in languages with different systems act as realia because they are a reflection of the customs and culture of the people they belong to. Realia, which are exotic words, are not translated into other languages like many other lexical units, but are used as they are in the source language. In fact, the names of food and drink created by each nation are realia for other languages. The presence of such lexical units in the dictionary makes the language unique. Realia have always attracted the attention of experts. When realia are adopted by another language, they acquire the right of citizenship in that language either temporarily or permanently. The names of dishes of Azerbaijani national cuisine are explained in English or transliterated.

Камала Азизова

Настоящие кулинарные термины на азербайджанском и английском языках и их противоположности в словарях

Резюме

Кулинарные термины в языках разных систем выступают в качестве реалий, поскольку являются отражением обычаев и культуры народа, которому они принадлежат. Реалии, экзотические слова, не переводятся на другие языки, как многие другие лексические единицы, а используются так, как они есть в исходном языке. Названия еды и питья созданы каждым народом и являются реалиями для других языков. Наличие таких лексических единиц в словаре делает язык уникальным. Реалии всегда привлекали внимание специалистов. Когда реалии перенимаются другим языком, они приобретают право гражданства на этом языке временно или постоянно. Названия блюд азербайджанской национальной кухни объясняются на английском языке или транслитерируются.

Çapa tövsiyə edən: Bakı Slavyan Universiteti

***Rəyçilər: professor İkrəm Qasimov
dosent Elnarə Əliyeva***